

پایان نامه
در رشته زبان و ادبیات فارسی

مروری بر پژوهش‌های تئاتری

پریسا مهجور

● برگزیده اسناد نمایش در ایران

(دفتر اول) - از انقلاب مشروطه تا ۱۳۰۴ هـ ش

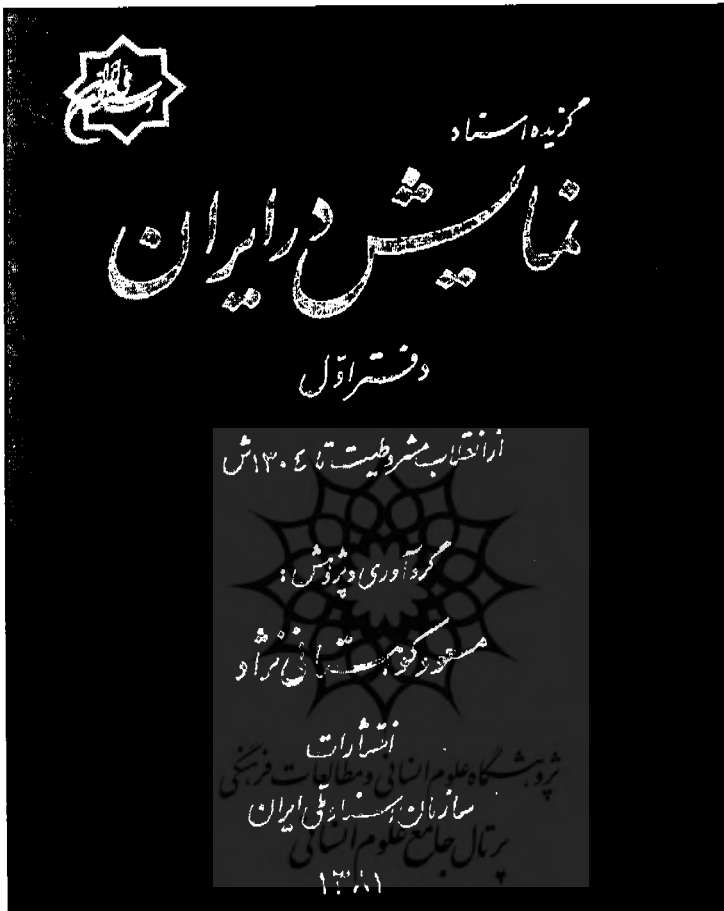
Selected Records of Drama in Iran from the Constitution Revolution to 1925

گردآوری و پژوهش: مسعود کوهستانی نژاد، تهران، انتشارات سازمان اسناد ملی ایران، چاپ اول،

۱۳۸۱.

گزیده اسناد نمایش در ایران در دو مجلد به همت سازمان اسناد ملی ایران به چاپ رسیده است. دفتر اول آن به بررسی و گردآوری اسناد تئاتری دوره انقلاب مشروطیت تا سال ۱۳۰۴ هـ ش. تعلق دارد و به کوشش آقای مسعود کوهستانی نژاد تنظیم شده است.

در پیشگفتار این دفتر، چنین آمده است: «تئاتر به عنوان یکی از هنرهایی که طی قرن اخیر در ایران منشأ فعالیت‌ها و رویدادهای متعددی در عرصه فرهنگی کشور بوده، دارای عنوان و موضوع خاص در آرشیو سازمان اسناد ملی ایران است.» به همین جهت، کوشش شده است که برای آشنایی علاقه‌مندان به گذشته تاریخ تئاتر ایران و آشکار شدن پیشینه این هنر در ایران و تأثیر تحولات اجتماعی در رشد آن، اقدام به انتشار این اسناد شود. بخش اول این اسناد - که متعلق به دوره مشروطه است - به

دلیل فقدان اسناد لازم، بسیار مبهم است، به همین خاطر محقق کلیه اسناد، اخبار، گزارشها و اعلامیه‌های موجود در جراید را استخراج و گردآوری کرده است تا شمایی کلی ورود و رشد تئاتر در ایران را نشان دهد.

این دفتر در دو بخش کلی تنظیم شده است: نخست اسناد مربوط به تئاتر و گروههای نمایشی در ایران از دوران انقلاب مشروطه تا آغاز سلطنت رضاخان ارائه شده، و سپس پاره‌ای از متون نمایشی آن دوران آورده شده است. این اسناد به عنوان

معرفی پژوهشهای تئاتری ۳۰۷

اسناد مکتوب تئاتر دارای ارزش بسیاری هستند و حال و هوای نمایش‌های اجرا شده و به روی صحنه رفته آن دوران را نشان می‌دهند.

اسناد موجود در این دفتر نشان می‌دهند که چگونه تئاتر ابتدا از طریق قفقاز و عثمانی به ایران راه پیدا می‌کند و از طریق محصلین از فرنگ بازگشته که با هنر تئاتر در اروپا آشنا شده بودند، گسترش می‌یابد^(۱)؛ و سرانجام نگارش و ترجمه نمایشنامه راه را برای گسترش تئاتر هموار می‌کند و با تشکیل گروه‌های نمایشی، نخستین نمایش‌های ایرانی به شیوه غربی به روی صحنه می‌رود.

در این میان، تلاش‌های مشروطه‌خواهان را برای گسترش این هنر نباید نادیده انگاشت. آنان به نیکی دریافته بودند که اشاعه هنر در کشور یکی از ابزارهای گسترش تفکر مشروطه در میان مردم است. در چنین وضعیتی اجرای یک متن تئاتری صرف‌نظر از ابعاد هنری و فرهنگی آن، وسیله تبلیغاتی مناسبی برای پیشرفت افکار مشروطه‌خواهان محسوب می‌شد که می‌توانست از مقبولیت عامه مردم نیز برخوردار گردد. همچنین، یکی از رهاوردهای بزرگ انقلاب مشروطه در زمینه گسترش تئاتر چاپ و انتشار "جریده تئاتر" بود، که نخستین شماره آن در چهارم ربیع‌الاول ۱۳۲۶ قمری منتشر شد.

بخش دیگر این دفتر به ارائه اسناد مربوط به شرکت‌ها و گروه‌های نمایشی در ایران

۱- یکی از نخستین کسانی که مشاهدات خود را از تماشاخانه (Play house) و نمایش در غرب بیان داشته، میرزا ابوطالب اصفهانی است که در سالهای (۱۲۱۸ - ۱۲۱۳ هـ / ق / ۱۸۰۳ - ۱۷۹۹ م) به سیاحت در کشورهای اروپائی پرداخته بود. برخوردی این چنینی با بدیده نمایش، همچنان توسط کسانی چون میرزا صالح شیرازی (۱۲۳۰ هـ / ق / ۱۸۱۴ م)، هیأت هفده نفره‌ای که جهت عذرخواهی از قتل گریبایدوف عازم روسیه بود (۱۲۴۴ هـ / ق / ۱۸۲۸ م)، میرزا حسین خان آجودانباشی (۱۲۵۴ هـ / ق / ۱۸۳۸ م)، ناصرالدین‌شاه (۱۲۹۰، ۱۲۹۵ و ۱۳۰۶ هـ / ق / ۱۸۷۳، ۱۸۷۸، ۱۸۸۸ م) و ابراهیم خان صحافباشی (۱۳۱۴ هـ / ق / ۱۸۹۶ م) ادامه یافت.

اختصاص یافته است. از همان آغاز ورود تئاتر به ایران گروه‌های مختلفی - ایرانی و خارجی - در آن به فعالیت پرداختند که در این میان حضور مؤثر ارامنه را نمی‌توان نادیده انگاشت.

گروه‌های نمایشی این دوره را می‌توان به سه دسته تقسیم کرد:

۱- شرکت‌های نمایشی ایرانی چون "شرکت علمیه فرهنگ"، که سال ۱۳۲۷ قمری تشکیل شد و از اهداف مهمش گسترش علوم و معارف و اجرای نمایش بود. "شرکت نمایش ایرانیان"، "شرکت کمدهی ایران" با مدیریت سیدعلی نصر که در سال ۱۳۳۵ قمری (۱۲۹۶) تشکیل شد و "کانون ایران جوان" که از پایه‌گذاران و فعالان آن حسن مقدم بود.

۲- گروه‌های تئاتری خارجی که بیشتر شامل گروه‌های ترک و ارامنه قفقاز بود از جمله گروه تئاتری "روح... عربسکی" که از بادکوبه (باکو) به تهران آمد. گروه تئاتری "عثمان بیک بیکناش‌زاده". گروه تئاتری "غلام‌رضا شریف‌زاده" که پس از کودتای سوم اسفند ۱۲۹۹ وارد تهران شد.

۳- گروه‌های تئاتری ارامنه: چون "گروه هنری آبرویان"، "گروه هنری مسیو آرمیان"، "گروه هنری قوستانیان".

بخش دوم کتاب نیز به ارائه متون نمایشی این دوران پرداخته که هشت متن تئاتری در این بخش ارائه شده است:

- تیاتر مستبدین (نویسنده نامعلوم) - ۱۳۲۵ قمری.
- تاتر جدید (سیدمحمدرضا مساوات) - ۱۳۲۶ قمری.
- سرگذشت یک روزنامه‌نگار (مویدالممالک فکری) - ۱۳۳۲ قمری.
- عشق در پیری (مویدالممالک فکری) - ۱۳۳۲ قمری.
- ارباب فرج‌الله یا همبستر منفعل (ترجمه‌ای از «ژرژ داندن» اثر مولیر، ترجمه میرزا احمدخان) - تاریخ ترجمه ۱۳۳۱ قمری.

معرفی پژوهشهای تئاتری ۳۰۹

- وطن در خطر است (ناصرقلی اردلان) - ۱۳۳۹ قمری.
- اسرار یک حوزه سیاسی (نویسنده نامعلوم) - ۱۳۳۹ قمری.
- وداع (ع. صفوت) - ۱۳۲۸ قمری.

● برگزیده اسناد نمایش در ایران

(دفتر دوم) - از ۱۳۰۵ تا ۱۳۲۰

Selected Records of Drama in Iran

1926 - 1941

گردآوری و پژوهش: علی میرانصاری، سید مهرداد ضیائی، تهران، انتشارات سازمان اسناد ملی ایران، چاپ اول، ۱۳۸۱.

به روال دفتر اول، این مجلد نیز شامل دو بخش اسناد تئاتر و متون نمایشی است. اسنادی که در این کتاب فراهم آمده‌اند، مشتمل هستند بر: اسناد اداری - دولتی، اسناد مربوط به تشکّل‌های غیردولتی و اسناد خصوصی و شخصی (نامه‌ها، گزارش‌ها،...). این اسناد از آرشیو سازمان اسناد ملی ایران و برخی مطبوعات آن دوره، مانند: روزنامه‌های ایران و اطلاعات گرفته شده است و به لحاظ موضوعی از تنوع بسیار بالایی برخوردار است.

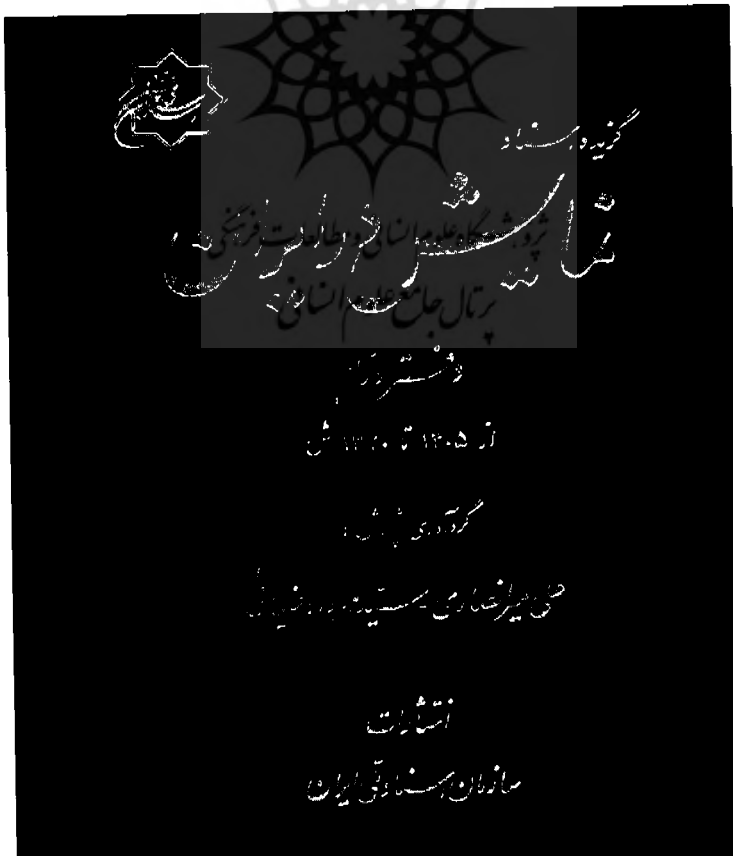
از روی این اسناد، می‌توان دریافت که شکل کلی ارائه یک نمایش از آغاز نوشته شدن تا رسیدن به مرحله اجرای عمومی و حتی خصوصی، مستلزم پیمودن مراحل مختلفی بوده است، شامل: ارائه آن به وزارت معارف و صنایع مستظرفه، اداره کل انطباعات، دفاتر ثبت، ممیزی، اجازه نامه دولتی و تعهدنامه شخصی حقیقی یا حقوقی عامل مبنی بر عدم منافات با ارزشهای سیاسی، اخلاقی و دینی.

از روی این اسناد می‌توان دریافت اجرای نمایش‌ها عایداتی را نیز در بر داشته، که

گاه صرف امور خیریه می‌شده است. به هر حال تشکل گروه‌های تئاتری نیز سبب شد که تئاتر به صورت یک حرفه نیز مطرح شود و کسانی به صورت تخصصی برای تأمین معاش خویش نیز از این هنر ارتزاق کنند. در واقع، امر آموزش تئاتر نیز به صورت جدی از همین دوران مطرح شد. البته باید یادآوری کرد که فعالیت‌های دو اقلیت زرتشتی و ارمنی - که دارای فعالیت منظم تئاتری و سالن نمایش بودند- در این زمینه مقدم و پیشرو بود.

نکته دیگر قابل توجه در تئاتر این دوران، توجه به نقد تئاتر به ویژه در مطبوعات بوده است.

در بخش دوم به ارائه متون نمایشی این دوران پرداخته شده است که هفده متن تئاتری در این بخش ارائه گردیده :

- جیجک علیشاه (ذبیح بهروز)
  - وعده پائیز (فضل‌الله بایگان)
  - دوست خود را بشناس (عباس آرزین‌پور کاشانی)
  - حس مادری یا زندگی تاریک (صدیقه دولت‌آبادی)
  - آدم و حوا (عطا... دیهیمی)
  - آموزشگاه اکابر (شمس‌الدین بهبهانی)
  - حسن صباح و خیام و نظام‌الملک (نویسنده نامعلوم)
  - شیفته حافظ (صدیقه دولت‌آبادی)
  - بنیان (هورآسا - رضازاده شفق)
  - سه عاشق پررو (حسین خیرخواه)
  - سرین‌نگاه (محمد نوروزی)
  - در راه عشق، ناموس (یحیی آرزین‌پور)
  - لیاس قاضی (هایک کاراکاش)
  - اوشین پایل (لون شانت - ترجمه سیمون میکائیلیان)
  - تربیت نااهل (ملک‌الشعراء بهار)
  - کفش حضرت غلمان (نیما یوشیج)
  - تأثیر زن و وظیفه‌شناس (عبدالحسین نوشین)
- بن‌مایه‌های موجود در این نمایشنامه‌ها عمدتاً حول موضوعات اخلاقی و خانوادگی و کمتر سیاسی و یا ناسیونالیزم ایرانی است. از دیدگاه ادبی به جز چند مورد انگشت شمار نثر باقی نمایشنامه‌ها فاقد اسلوب و سبک و کم‌مایه‌اند و دارای اشتباهات بارز دستور زبان و واژگان هستند. از دیدگاه فنی نیز، نمایشنامه‌نویسان کمتر پایبند اصول شناخته شده نمایشنامه‌نویسی‌اند.
- انتشار این دو دفتر برای آشنایی با بسیاری از ضوابط تئاتر در ایران در سالهای

آغازین رشد آن و آشکار کردن نقاط مبهم تاریخ تئاتر ایران می‌تواند گام مؤثری باشد و مطالعه آن به همه علاقه‌مندان تئاتر ایران توصیه می‌شود.

● نمایشنامه‌های تک‌پرده

معزالدیوان فکری

به کوشش: معصومه تقی‌پور - تهران - روزبهان - ۱۳۸۱.

یکی از گام‌های مؤثر در شناخت تاریخ تئاتر ایران انتشار نمایشنامه‌های نویسندگانی است که روزگاری نه چندان دور به فعالیت بی‌شائبه و شبانه‌روزی برای رشد و تعالی تئاتر در ایران مشغول بودند؛ ولی به دلیل سهل‌انگاری یا غفلت، در حفظ مدارک و اسناد مربوط به آن دوران کوتاهی شده و در نتیجه ما از گنجینه عظیمی که نشان دهنده تطور و تحول در تئاتر است، محروم مانده‌ایم. جمع‌آوری و انتشار اندک اسناد بر جا مانده یکی از مفیدترین فعالیت‌های پژوهندگان تئاتر در دوران ماست. در این مورد، خانم تقی‌پور پاره‌ای از اسناد بر جا مانده از معزالدیوان فکری را به انتشار رسانیده‌اند.

غلامعلی خان فکری، ملقب به معزالدیوان، فرزند دوم مرحوم مرتضی خان مؤیدالممالک، روزنامه‌نگار و نمایشنامه‌نویس دوره مشروطه، است. طبق دست‌نوشته‌ای که از او به جای مانده و با نظم و ترتیب شگفت‌آوری تمام جزئیات را ذکر کرده، او بیش از ۱۵۰ نمایشنامه نوشته و یا ترجمه و اقتباس کرده است. علاوه بر این در کثیری از نمایشنامه‌های خود و دیگران به نقش‌آفرینی پرداخته و حدود ۱۰ فیلمنامه نوشته و برای حدود ۱۰۰ نمایش موزیک ساخته و چندین نمایشنامه رادیویی نیز تهیه و اجرا کرده است. از معروفترین کارهای وی که در ایران و خارج انعکاس داشته است نمایش "رستم و سهراب" بود، که در سال ۱۳۱۳ در جشن هزاره

فردوسی به روی صحنه رفته است.

مجموعه حاضر دربرگیرنده نمایشنامه‌های تک‌پرده‌ای اوست و شامل ۵ نمایشنامه که عبارتند از: «دکتر دل‌افروز» - «شبی از شبها» - «اشتباه لپی» - «جنون عشق» و «پرتگاه».

این نمایشنامه‌ها عموماً از نظر اصول و فنون نمایشنامه‌نویسی و ساختار در سطح قابل قبولی قرار ندارند، ولی تلاش‌های نویسنده در ارائه بسیاری از مسایل اجتماعی

آن زمان است. مضمون نمایشنامه‌ها عموماً برگرفته از اوضاع و احوال جامعه آن روزگار و از مایه‌های طنز نیز برخوردار است و ترانه و تصنیف تقریباً در همه نمایشنامه‌های او دیده می‌شود، که برخی ساخته خود فکری و مابقی برگرفته از اشعار، شعرای بزرگ است.

بنا بر اسناد ارائه شده در کتاب همه پنج نمایشنامه ذکر شده، اجرای عمومی با شرکت بازیگران مطرح آن روزگار داشته‌اند.

● نمایشنامه‌های تک‌پرده

سیدعلی خان نصر

به کوشش: معصومه تقی‌پور - تهران - روزبهان - ۱۳۸۲.

سیدعلی خان نصر را بسیاری از هنرمندان تئاتر این خطه به عنوان پدر تئاتر ایران می‌شناسند. او بخش اعظم زندگی خود را وقف ترجمه یا تألیف متون نمایشی و فعالیت‌های تئاتری کرد. دوران فعالیتش همزمان با سلطنت احمدشاه و دوره قدرت مشروطه‌خواهان بود و او توانست با هنر تئاتر به مبارزه با کاستی‌ها و نقایص اجتماعی دست زند؛ آن هم در زمانی که بسیاری این گونه اعمال را کفر دانسته و به عناد با اهل آن برمی‌خاستند. با این حال، نصر سال‌های عزیز عمر خود را به پای این هنر ریخت و حاصل آن تأسیس "شرکت کمدی ایران"، "تئاتر نصر" و "هنرستان هنرپیشگی" بود که از عمده کارهای مؤثر او در زمینه رشد و اعتلای تئاتر ایران به حساب می‌آیند.

علی نصر حدود ۱۲۱ نمایشنامه تألیف یا ترجمه و اقتباس کرده که امروزه اندکی از آن‌ها موجود است. مجموعه حاضر به پنج نمایشنامه کمدی نوشته او اختصاص یافته که شیوه کمدی آنها کمدی موقعیت و یا کمدی اشتباهات است. استفاده از

معرفی پژوهشهای تئاتری ۳۱۵

ترانه‌خوانی نیز که از موارد رایج در تئاتر آن روزگار بوده، در آثار نصر کاربرد زیادی دارد، همچنین بهره‌گیری فراوان از اشعار و ضرب‌المثل‌ها. نویسنده سعی کرده از زبانی عامه فهم و رایج برای نگارش نمایشنامه‌ها استفاده کند و عموماً دادن پیام

اخلاقی برای مبارزه با زشتی‌های جامعه را مد نظر داشته است.

نمایشنامه‌های این دفتر عبارتند از:

- "آبجی آبل"، که در سال ۱۳۱۹ در هنرستان هنرپیشگی و تماشاخانه تهران به روی

صحنه رفت.

- "زن نجیب".

- کمدی ودویل "سی و هفت شاهی جناب میرزا".

- "طلبکار و بدمکار".

- "قدم اول".

امید آن داریم که با انتشار مابقی این آثار، اسناد تئاتر ایران برای علاقه‌مندان روشن آن شود و تلاش آغازگران این راه مورد توجه قرار گیرد.

● اسنادی از موسیقی، تئاتر و سینما در ایران

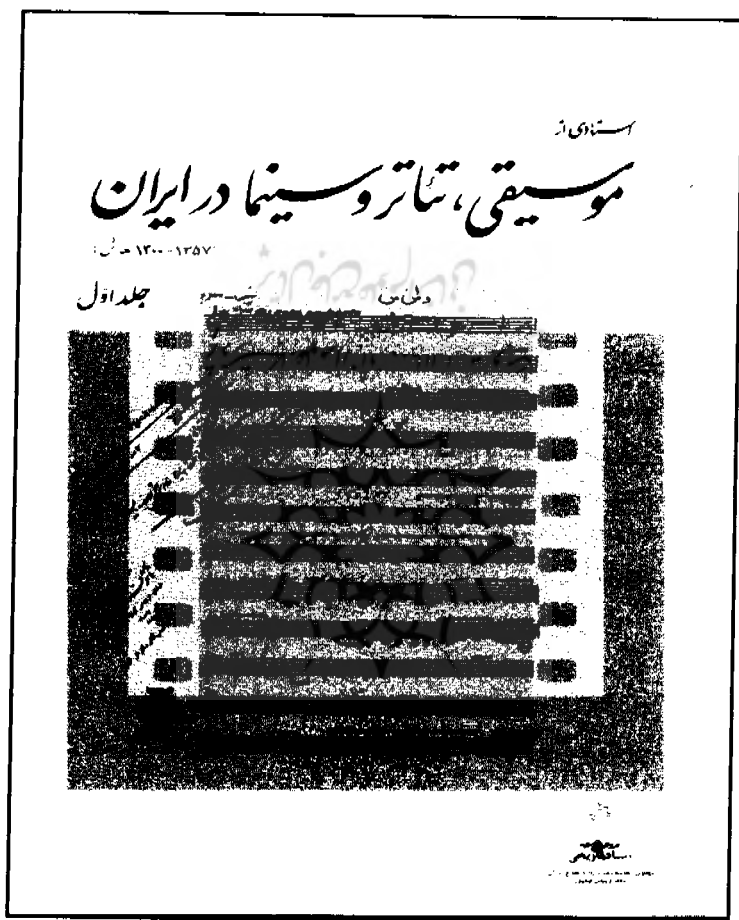
(۱۳۵۷-۱۳۰۰ ه.ش)

معاونت خدمات مدیریت و اطلاع‌رسانی دفتر رئیس جمهور

تهران - سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی - ۱۳۷۹.

این اسناد، که در سه مجلد به چاپ رسیده، شامل بخشی از مدارکی است که در مرکز اسناد دفتر ریاست جمهوری موجود بوده و به مناسبت یکصدمین سال تأسیس سینما در ایران و زیر نظر معاونت خدمات مدیریت و اطلاع‌رسانی آن دفتر منتشر شده است.

اسناد این مجموعه پنجاه و هفت سال حیات اجتماعی موسیقی، تئاتر و سینما را نشان می‌دهد. پنجاه و هفت سالی که مقارن با تنش‌ها و تحولات عظیم اجتماعی بوده است، چون جنگ جهانی دوم، خلع سلطنت از رضاخان، نهضت ملی شدن صنعت نفت، کودتای ۲۸ مرداد، اصلاحات ارضی و بسیاری از وقایع دیگر که بی‌گمان تأثیرشان را می‌توان در همه ارکان و نهادهای جامعه از جمله فرهنگ و هنر مشاهده کرد.

در لابلای این اسناد، مهمترین مشکلات و مسایل هنرمندان آن زمان، از جمله کارگردانان، موسیقی دانان، بازیگران، نویسندگان و صاحبان مشاغل مرتبط چون صاحبان سینماها، مطرح شده است و طرز تفکر و تلقی هیأت حاکمه از فرهنگ و هنر، از لابلای احکام مربوط به سانسور و توقیف و اعزام گروه‌های هنری برای اجرای برنامه به خارج و یا دعوت گروه‌های خارجی برای اجرای برنامه می‌توان دریافت.

انتشار این اسناد نیز می‌تواند به عنوان بخشی از تاریخچه تناتر در ایران مورد توجه پژوهشگران قرار گیرد.

